

Інститут української мови НАН України

Північноукраїнський діалектологічний центр
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Житомирський історико-філологічний інститут регіональних
досліджень

ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА

Історико-філологічний збірник
з регіональних проблем

17

ЖИТОМИР
2007

УДК 82.07
ББК 83.3 (4укр.–4ж)–я5
В 67

РЕДАКТОРИ:

Віктор Мойсієнко, доктор філологічних наук
Володимир Єршов, кандидат філологічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро Білоус, доктор філологічних наук
Іван Вихованець, доктор філологічних наук
Катерина Городенська, доктор філологічних наук
Павло Гриценко, доктор філологічних наук
Василь Німчук, доктор філологічних наук
Ростислав Радишевський, доктор філологічних наук
Григорій Сивокінь, доктор філологічних наук
Елеонора Соловей, доктор філологічних наук
Микола Сулима, доктор філологічних наук

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Володимир Білобровець

Збірник „Волинь-Житомирщина” внесено до переліку науково-фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора й кандидата філологічних наук (Постанова Президії ВАК України від 11.10.2000 р. № 1-03/8).

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 12979-1863-Р від 16.07.2007 р.

Контактні адреси редакції:

10031. Житомир, вул. Народицька, 21, кв. 67
10031. Житомир, вул. Народицька, 21, кв. 172.
Телефони: (0412) 25-42-64, (0412) 25-24-67.

© „Волинь-Житомирщина”, 2007.

Володимир БЛОБРОВЕЦЬ „ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА”: ІМЕНА, ТЕМАТИКА, РУБРИКИ. ДО 10-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ	5	Олексій СУХОМЛИНОВ ТОПІЧНІСТЬ ПОВІСТІ ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА „МІСЯЦЬ СХОДИТЬ”	61
<u>Літературознавство</u>		Неля ВАРФОЛОМІЄВА МІЖ „ПРИРОДОЮ ТА РЕЛІГІЄЮ”. АМБІВАЛЕНТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ ВІРИ У РАННІЙ ТВОРЧОСТІ ТОМАША АВГУСТА ОЛІЗАРОВСЬКОГО..	71
Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ ХУДОЖНІ ПАРАЛЕЛІ „БАЛЛАНДИНИ” ЮЛУША СЛОВАЦЬКОГО І „ЛІСОВОЇ ПІСНІ” ЛЕСІ УКРАЇНКИ	12	Наталка ЦЬОЛИК КОЗАЦЬКА МИНУВЩИНА І ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СПІВІСНУВАННЯ В ТВОРЧОСТІ М.ЧАЙКОВСЬКОГО	81
Володимир ЄРШОВ ВОЛИНСЬКИЙ ПРОСТІР У МЕМУАРИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	21	<u>Ономастика</u>	
Сергій ЯКОВЕНКО ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМАТИКА В ПРОЗІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА.....	39	Лілія МОСКАЛЕНКО ЧОЛОВІЧІ ОСОБОВІ ІМЕНА В СИСТЕМІ АНТРОПОНІМІВ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ).....	91
Наталка ПОПЛАВСЬКА ПОЛЕМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАТІЯ ПОТІЯ І ВОЛИНЬ	49	<u>Акцентологія</u>	
		Галина КОБИРИНКА СПРОБА ЗІСТАВНОГО АНАЛІЗУ НАГОЛОШУВАННЯ В ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	112

Діалектологія

Тетяна ПИЦУРА

НАЗВИ ЖІНОЧИХ ПРИКРАС
В УКРАЇНСЬКИХ
КАРПАТСЬКИХ ГОВОРАХ..... 116

Юрій БІДНОШИЯ

СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ
ОРУДНОГО ВІДМІНКА
(НА МАТЕРІАЛІ ДІАЛЕКТНИХ
ТЕКСТІВ З ГОВІРКИ
С. МАШЕВЕ
ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО РАЙОНУ) 126

Історія мови

Ганна ВОРОНИЧ

ЧЕТЬЯ – МІНЕЯ 1489 р. –
ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКА,
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА
(ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС) 141

Галина ГРИМАШЕВИЧ

ОДЯГ ПОЛЩУКА - ШЛЯХТИЧА
У XVI–XVII ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АКТОВИХ
КНИГ ЖИТОМИРСЬКОГО
ГРОДСЬКОГО УРЯДУ) 149

Сергій ЯЦЕНКО

ЩО ЇЛИ І ПИЛИ ПОЛЩУКИ
У XVI – XVII СТОЛІТТЯХ?..... 159

Портрет

Володимир ЄРШОВ

РОСТИСЛАВ ПЕТРОВИЧ
РАДИШЕВСЬКИЙ –
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИ
ПЕРЦЕПЦІЇ НА ТЛІ ЮВІЛЕЮ. 164

Мистецтво

Володимир ШИНКАРУК

СВІЧА ТАЛАНТУ
КОСТЯНТИНА ЯНОВСЬКОГО. 177

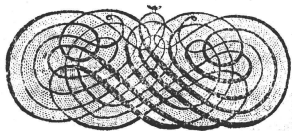
Рецензії

Лев ПОЛЮГА

ВАЖЛИКВА СТУДІЯ
З ПОЛІСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ
ДІАЛЕКТОЛОГІЇ 181

Галина ГРИМАШЕВИЧ

ТО ТАКІ ПОДОБНИ ЄЗИК БИЛ
ДО УКРАЇНСЬКОГО 186

Володимир ЄРШОВ

ВОЛИНСЬКИЙ ПРОСТІР У МЕМУАРИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Міфологічний простір Правобережної України займав і займає впливове місце не тільки в українській урбаністичній міфології, але й давно став фактом і значущим фактором культури польського, російського чи єврейського народів. Освічений Кременець, шляхетний Овруч та метушливий Бердичів – це стовпи польсько-українського культурологічного пограниччя, що являють собою знакові віхи в правобережній аксіології.

Мабуть, не помилюсь, якщо скажу, що найдавнішим урбаністичним міфом Правобережжя був і є овіяний легендами сивочолий Овруч. І не лише тому, що формування міфологеми древнього града сягають ще „Повісті минулих літ”, видатної пам’ятки української літератури й культури. Важливою складовою міфологізації Овруча була й польська культура, починаючи від XVII століття і до століття XIX.

Одні з перших польськомовних уявлень про Овруч фіксує табірний (канцелярський) щоденник (\approx 1649 – 1652) Януша Радзивілла, який лише сьогодні вводиться в історичний ужиток польської та української літератур. Діаріуш відображає рецепції подій, що відбувались на Правобережжі в середині XVII століття. Епістолярний конволют включає повідомлення (листи, донесення, рапорти etc) від різних осіб, що, крім іншого, містять рецепції подій, пов’язаних з Овручем. Спостерігаючи за роллю міста у тексті діаріуша, напрошуються висновки про те, що Овруч займав навмисно виокремлений авторами самодостатній простір, про що свідчать, наприклад, словосполучення: „на Україну і до Овруча”, „з України й Овруча”, або „в Речі Посполитій і Овручі”¹. Таке бачення Овруча в правобережному просторі, думається, було не випадковим. Варто припустити, що тоді вже існували уявлення про місто, як окремий і самодостатній простір, що мав свою адміністративну легенду і сталий канон міфологічних елементів.

Головним міфотворцем Овруча був і залишається М.Чайковський, який вбачав особливу роль міста у правобережному просторі України. Письменник підсилював цю думку посиланням на те, що ще княгиня Ольга хотіла перенести столицю з Києва до Овруча². Автор сакралізує місто сюжетами волинських легенд,

¹ Мицик Ю.А. Із табірної щоденника князя Януша Радзивілла // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 185, 193, 194 відповідно.

² Czajkowski M. Pisma. – T. 4. Owrucczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. XVII.

зокрема, про могилу Ігоря, костюл домініканців, церкву святого Василя, про підземелля, що вели до Овруча з самого Києва³, підкреслює його сакральність особливим місцем розташування: Овруч розмістився на семи горах⁴. М.Чайковський фіксує уявлення овручанина про навколишній світ, яке досить норолливе і навіть егоцентричне: „Київ – велике місто над Дніпром, недалеко від Овруча”⁵, пише про існування особливого овруцького племені⁶. Розвиваючи цю думку А.Фабіановський говорить про місце й роль Овруча в романі М.Чайковського, як місто – „мікрокосмос цілої України”, що втілює модель майбутнього відродження України⁷.

М.Чайковський ґрунтовно знає історію й топографію міста, адміністративний устрій, генеалогію овруцьких родів, ченців, статути Василянського та Домініканського монастирів, устрій повітової школи, проведення й організацію балів, світських раутів і візитів, поліську етнографію та фольклор, який рясно прикрашає текст „Овручанина” та „Овручан 1794”, зацікавлено розповідає про особливості місцевого полювання, приготування їжі, проведення народних гулянь, ворожінь etc. М.Чайковський описує всі верстви і прошарки повітового населення: шляхтичів, городян і селян, державних службовців і кліриків, євреїв, литвинів, росіян і українців. У полі зору автора „Овручанина” постійно перебувають давні й заслужені овруцькі роди Барановських, Бехів, Вацьковських, Виговських, Гленбоцьких, Дашкевичів, Залеських, Зелінських, Каленських, Киселів, Коркушків, Корчевських, Костюшків, Меленевських, Можаровських (Можайських), Немиричів, Омечинських, Паушів, Сташкевичів, Тележинських, Третьяківських, Трипольських, Ущапівських, Фальковських, Ходаковських, Чаповських⁸. Це було сталою правобережною мемуаристичною традицією. Риторичне звертання до еліти Волинської, Київської та Подільської шляхти й сьогодні містить потужний психологічний вплив, суть якого полягає у слов’янському тяжінні до обцинного способу життя, як говорять, „триматися купи”; а по-друге, – у психологічному тиску „на ворога”, бо дійсно „безмежний” список

³ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 51.

⁴ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 50, 290.

⁵ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 114.

⁶ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 26, 74.

⁷ Fabianowski A. Jak Ukraina miała zbawić Polskę. Czyli idee polityczne w dziele Michała Czajkowskiego // Dni Adama Mszczewicza na Krymie. – Т. 2. – Сімферополь: Универсум, 2005. – С. 214.

⁸ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 27, 28, 53, 75, 83 та ін.

овруцької шляхти справляє досить переконливе враження.

Тут на овруцькій землі, на думку М. Чайковського, все не так, як у інших місцях Правобережжя: все відмінне, все інше, навіть поліська мілья трохі коротша від української⁹, а поліщук краще бачить, ніж кіт уночі¹⁰. Ментальність овручанина виражена в мотто: „Справа одного овруцького шляхтича – то справа всіх”¹¹. Овруцький світ погано інтегрований, навіть відчужений і майже незнаний великими суміжними просторами: „Там [у Варшаві – В.С.] нас мають за якийсь дикий народ, а не за поляків”¹² і далі з гіркотою додає: „Кожен волинянин і подолянин вважає себе за поляка, але за Віслою нас такими не вважають”¹³. Тому тільки відчуття своєї окремішності могло породити унікальне гасло овруцького повстання 25 – 27 травня 1831 р.: „Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, тоді нехай Варшавою стане Овруч!”¹⁴

Старошляхетність овручанина, дотримання їм своїх споконвічних традицій, сакральне ставлення до батьківщини й родини¹⁵ відокремлює овручанина від іншого простору, його сусідів і друзів, інших народів і народностей, надаючи цьому образу міфологічного забарвлення й часової константності: „Овручани: а ні селянин, а ні шляхтич і на йоту не змінились, якими були їх прабатьки, такими й вони сьогодні є, і їх праправнуки такими будуть”¹⁶ або „Так робили наші батьки, так і ми робимо”¹⁷. Цілісність художньому образу Овруча надає незмінне сприйняття його мешканцями всесвіту, слідування споконвічним традиціям і встановленого порядку, відчуття спорідненості та єдності, загостреного почуття земляцтва: „Овручани в службі Богові і в службі Вітчизні пам’ятають про всі сварки, але стають один біля

⁹ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 61.

¹⁰ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 4, 71.

¹¹ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 229.

¹² Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 115.

¹³ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 116.

¹⁴ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. XIV.

¹⁵ Fabianowski A. Ukraina – serce Europy. Koncepcje polityczne Michała Czajkowskiego // Варшавські українознавчі записки. – № 21 – 22. – Варшава, 2006. – С. 167.

¹⁶ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 26.

¹⁷ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 146.

одного, як діти одного Бога й однієї Вітчизни”¹⁸.

Автор повісті „Овручанин” для підсилення міфу Овруча вставляє у текст твору народну баладу, яка є відображенням і концентрацією моральних чеснот і світосприйняття поліщука. Жіночий образ овручанки Гани, який у творі уособлює жіночу сторону „овруцького шляхтича”, став одним з найтрагічніших жіночих типів правобережної художньої літератури XIX століття.

Jedź mój mily, jedź daleko;
Niech ci będzie Bóg opieką;
Jeszcze nie mój, jam nie twoja,
Owruć, Owruć, ziemia moja.
Tumem się ja porodziła,
Tumem wzrosła, tumem żyła,
Tutaj moi leżą w grobie,
Pozwól niech tu umrę sobie.

...
Owruć, Owruć, kraj mój miły,
Tu nasz zamek, tu mogiły.

...
Owruć, Owruć kraj mój miły,
Lepszy, miłszy od mogiły.

...
– Zmarła, zmarła nam dziewica,
Czarnobrewa, krasnolica;
I kochała, i płakała,
A z Owruca wyjść nie chciała,
Taj z Owruca z swego kraju;
Taj z naszego tutaj raj,
Święć jej duszy, Boże Panie,
Prosiemy cię Owrućanie¹⁹.

Підтвердженням думки М.Чайковського про неповторну особливість овруцького племені є свідчення про функціонування у старопольській мові архаїчного вислову „овруцький шляхтич” („szlachcic owrucki”)²⁰, що наочно ілюструє характер ментальності овручанина, який постає як людина непорушних правил, старосвідома, порядна, що дотримується споконвічних традицій.

Міф овруцького шляхтича був потужним явищем культури XVII

¹⁸ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owrućani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 227.

¹⁹ Czajkowski M. Pisma. – Т. 4. Owrućani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 232 – 235.

²⁰ Darowski A.W. Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości. – Poznań, 1874. (– Warszawa, 1970). – S. 758.

– XIX століть. Після розгрому травневого повстання 1831 р. відбулась масова депортація овручан, чисельність шляхетського, фактично польського населення Овруцького повіту скоротилась з 13140 чоловік у 1848 р. до 2142 в 1883 р.²¹, тобто у шість разів! Шляхетський Овруч було викреслено з аналіз історії Південно-Західного краю Російської імперії, а разом з тим старим Овручем неможливо згас і міф овруцького шляхтича.

Міф Кременця – зразок примхливого розвитку міфу від активного поширення у XIX ст., до забуття і занедбання в своїй Вітчизні в радянські часи, та, нарешті, гучного відродження з новим семантичним наповненням у кінці XX-го.

Основними композиційними складовими міфу Кременця стали не уявлення про місто, як яскравого осередку музичної культури, витоки якого сягають за 1753 рік – тобто першого письмового свідчення про існування у кременецькому єзуїтському колегіумі музичної капели, не міста, де навіть назва вулиці носила ім'я видатної співачки²²; не як потужного театрального центру про що писав Е.М. Галлі: „Житомир і Кременець були незмінними центрами польської сцени ще в 1800 році”²³, а, перш за все, завдяки Кременецькій (волинській) гімназії (ліцею) – як осередку освіти всього Правобережжя, створеного і дбайливо опікуваного вже легендарним Тадеушем Чацьким. Саме Кременцю протягом XIX століття судилося зіграти провідну роль у розвитку освіти, науки й культури краю. Саме Кременецький лицей став колицкою літературної самобутності ряду письменників Правобережжя доби романтизму.

Спостерігаючи генезис розвитку кременецького міфу, слід зазначити, що становлення міфології Кременця відбувалось не раптово, не випадково і неоднозначно. У першій чверті XIX століття виникають перші міфотворюючі доміанти волинського містечка. Спочатку за ним закріплюється слава „Волинської Швейцарії”, потім зароджуються риси міфу „Волинського Парижу”, та, нарешті, „Волинських Афін”. Шлях від Волинської Швейцарії до Волинських Афін займе десятки літ міфотворення.

Якщо охарактеризувати первісні порівняння Кременця з „Волинською Швейцарією”, то треба визнати, що ця характеристика була досить поширеною і часто застосовувалась як характеристика екзотичного простору багатьох місць Правобережжя, в основному

²¹ Селиванов А.Ф. Волинская губерния // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – Т. VII. – СПб, 1892. – С. 123.

²² Мається на увазі названа вулиця на честь Ангеліки Каталани: Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 133.

²³ Gallі E.M. Pamiętniki (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 191.

тих, що мали в своєму краєвиді водоймище (річку, озеро, джерело), ліс та виступи граніту (гранітні скелі, валуни). В результаті частого застосування до різних топосів онім „волинської, подільської чи кайської Швейцарії” з часом губив свою індивідуальність та номінативну ексклюзивність, і, як підсумок, міцно не закріпився за жодним топонімом Правобережжя, залишаючись лише художньою метафорою. Кременець і надалі неодноразово порівнюється з Швейцарією, підтвердження чого можна зустріти у ряді довідників²⁴, але ця складова не набула міфоутворюючої доміанти і не стала навіть периферійною рисою топонімічного міфу.

Наступною рисою легенди Кременця була спроба створення міфу міста, як осередку веселого проведення часу (центр карнавальної культури). Перші тогочасні логічні асоціації порівнювали місто, безперечно ж, з Парижем, авторитетним, магічним та екзотичним для правобережного мешканця європейським простором. Наполегливе порівняння з французькою столицею створило власний топонім „Малий Париж” та варіант анаграми цього ж ендеміка – „Риж-Па”. Очевидно, перші письмові фіксації Кременця в цій якості відносяться до 1820 р.²⁵ Якісна характеристика топоніма з додатком – „малий”, була не випадковою. Це стало закономірним наслідком існування бінарної системи: перший вектор якої мав встановити типологічну єдність об’єктів, тобто поєднання складових часток в єдиний організм: великий + малий = цілість. Другий напрям вектору був, як не дивно, спробою відчуження одного від іншого, великого від малого, справжнього від уявного, нарешті, виявлення власної особливості: малий – але Париж!

Генезис становлення карнавального міфу Кременця докладно розповідає в своїх мемуарах Є.Фелінська. „Це був кінець 1821 року. До цього часу житомирське товариство складало урядовці й постійні мешканці, і ніхто з сім’ями не приїздив із сіл на довгий час для приємного дозвілля. Хто сумував і мав гроші, – той їхав за кордон, принаймні – у Варшаву чи Вільно, але розважатися в провінційному містечку (Житомирі – *В.С.*) не дозволяли правила хорошого тону. Єдиний Кременець знайшов ласку в очах вишуканого товариства, там можна було без приниження для себе збиратись і відпочивати. Тут були запроваджені закордонні звичаї, вживались іноземні мови, і так далеко просунулись в цьому напрямку, що сприяли цивілізації Кременця, і скоро почали називати його Малим Парижем. Навіть одне гумористичне видання описувало денациональні звичаї мешканців Кременця, які називали його Риж-Па, що значило Па-

²⁴ Див. наприклад: Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 324.

²⁵ Gryzomir T. „Katalani w Ryspie” // Wiadomości Brykowe. – 1820. – № 178.

риж”²⁶.

Однак і цей міф так і не витримав випробування часу та й остаточно не створився. Річ у тім, що на Правобережжі більш-менш наполегливо стали розвиватись елементи європейської урбаністичної культури, зароджувалось урбаністичне життя, вектори розвитку якого були спрямовані чи то на контрактівні ярмарки у Києві, чи то на літні у Бердичеві. Останній, до речі, став „перетягувати” на себе назву французької столиці. Але й тут у міфологізації Бердичівського міфу стали виявлятися риси його індивідуалізації, який називали то єврейським Парижем, то польським. Але, як відомо, топонімія не терпить тавтології. Міф Кременець – Малий Париж поступово згасає, а вже після трагічних подій 1831 року Риж-Па – Кременець остаточно втрачає славу місця розваг, і, як наслідок, міфу Парижа.

Кременець – Волинські Афіни – завершений та остаточно сформований урбаністичний міф Правобережжя, що має у своєму розвитку потужні впливи двох століть і впевнено перетнув кордони держав, до яких мав пряме чи окультне відношення. Однак, слід зазначити, що таку міфологічну змістовність навчальний заклад почав набирати лише після смерті легендарного Тадеуша Чацького, коли почали підводити перші підсумки функціонування установи, а остаточно – після закриття ліцею. На початку ж перших років існування Кременецької гімназії до навчання у ній приходилось умовляти й уклінно запрошувати, про що згадує Г.Олізар: „Той муж, той витязь Вітчизни (Т.Чацький – В.С.), тоді, коли тільки-но заснував головний ліцей у Кременці для молоді з наших провінцій, не потребував багато умовляти мого батька, аби він віддав своїх дітей до цього громадського закладу, бо мав справу з другом і щирою людиною; зате ж скільки зазнав опору і неповаги, скільки мусив подолати труднощів, поки своїх земляків, тих, для яких маєток, час і, нарешті, власне життя присвятив, подужав умовити, аби добродіями, якими їх обдарував, захотіли і навчилися скористатися”²⁷.

Простір, що з часом опановує кременецький міф, був достатньо великим. У полоні його чар опиняється Т.Шевченко, коли звертається до Т.Чацького риторичним дифірамбом: „Ты любил мир и просвещение!”. Ця висока оцінка була сформульована Кобзарем у повісті „Варнак”, сфокусована, перш за все, на ролі і значенні просвіти з семантикою, що притаманна власне Волинським Афінам.

Невдовзі міф Кременця набуває додаткового, іншого і, слід визнати, досить неочікуваного забарвлення. У російському соціально-адміністративному просторі Кременець набуває рис

²⁶ Felńska E. Pamiętniki. – Т. 2. – Serya 2. – Wilno, 1859. – S. 393.

²⁷ Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 20 – 21.

небезпечного місця та міста, звідки ширяться загрозливі для Російської імперії ідеї. „Можливо краще від нас зрозуміли це (роль Кременця – В.Є.) затяті вороги наші, – продовжує Г.Олізар, – якщо нині для чийогоє призначення на вчительську посаду при заповненні формулярного списку зустрічаємо особливе урядове питання: чи не був у Кременці? доданого до звичайних: Чи судився? Чи мав зауваження?”²⁸

Після закриття ліцею викладачами та вихованцями школи кременчан²⁹ було написано значне число мемуаристичних творів про видатного волинянина і навчальний заклад, що сприяли як зміцненню міфу Кременця, так і його поширенню, серед яких А.Осінського „O życiu i pismach T.Czackiego” (1816), А.Словіцького „Moje wspomnienia” (1839), К.Качковського „O szkole krzemienieckiej i jej fundatorze T.Czackim. Wspomnienia o Krzemieńcu” (1847 – 1848), А.Козерадського „Wspomnienia z lat szkolnych 1820 – 1831” (1850 – 1854), Ф.Ковальського „Wspomnienia” (1859), Є.Хеленіуша (Є.Івановський) „Szczęsny Czacki” (1860), А.Анджейовського „Ramoty starego Detiuka o Wołyniu” (1861), В.Спектатора „Krzemieniec. Przygody i wspomnienia studenta I klasy” (1873), Я.Д. Карвіцького „O szkole krzemienieckiej. O T.Czackim” (1882), Г.Олізара „Pamiętniki” (1892), М.Полле „T.Czacki i Krzemieniec” (1913) та „Z krzemienieckich wspomnień” (1914), Л.Яновського „W promieniach Wilna i Krzemieńca” (1923). Цей перелік стане мало не безмежним, якщо додати до нього окремі статті, або врахувати побіжні згадки міста в іншій мемуаристичній літературі та з іншої проблематики. А якщо включити до цього списку художні твори починаючи від А.Фелінського, то перелік цей дійсно буде безконечним.

Але, мабуть, остаточне оформлення міфу відбулось наприкінці XIX століття, коли світ побачила книга М.Полле „Ateny Wołyńskie” (Lwów, 1898), з часу виходу якої семантика міфу Кременця не зазнала принципових змін. Якщо в період відкриття й роботи ліцею/гімназії темп його розвитку був обмежений власне волинським простором, то сьогодні завдяки багаторічним науковим дослідженням професора Ст.Маковського та його школи³⁰ міф Кременця вже набув потужної сили й саморуху, що властивий дійсно справжнім культурологічним міфологемам.

У XIX ст. почав створюватись міф Бердичева, який у силу ряду

²⁸ Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 24 – 25.

²⁹ Поняття „школа кременчан” сталий термін польського літературознавства; див., наприклад: Kolbuszewski J. Legenda Kresów w literaturze XIX wieku // Odra. – № 12. – 1982. – S. 47.

³⁰ Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St.Makowskiego. – Warszawa, 2004; Волинські Афіни. 1805 – 1833 / 36. наук. праць під ред. Ст.Маковського і В.Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006.

соціально-історичних причин об'єктивно опинився в центрі як адміністративно-господарського, так і духовно-культурного життя Правобережжя. Цьому процесу сприяло зручне географічне становище, знаходження на перехресті головних адміністративних, військових і торгівельних шляхів між сходом і заходом, північчю і півднем. Незабаром Бердичів стає центром торгових відносин загалом і, як наслідок, духовного життя України зокрема.

Славнозвісні літні бердичівські ярмарки – Онуфрієвська (з 12 червня ст. ст.) та Успенська (з 15 серпня ст. ст.), кожна з яких тривала не менше шести тижнів – були своєрідним світським раутом громадян усіх станів незалежно від їх соціального та матеріального становища, щорічним підсумком економічної діяльності. Бердичів був місцем, де укладалися договори і шлюби, зав'язувалися знайомства й ділові контакти, можна було почути останні новини та „екстремально” провести час. Це було місце напруженої роботи і легковажних розваг, нарешті, осередок, де формувалась суспільна думка й аксіологічні уявлення.

За даними загальноросійського перепису 1897 р. Бердичів посідав шосте місце в Україні за чисельністю купецького стану. Однак, у відсотковому вимірі місто впевнено займало перше в Росії місце за кількістю євреїв-купців, де їх налічувалось 91,8 %³¹. Протягом першої половини XIX століття саме Бердичів був найбільшим центром оптової торгівлі, пік розвитку якої припав саме на середину XIX століття³². Крім цього, саме в Бердичеві й Одесі протягом першої половини XIX століття, а, власне, до 60-х років включно був сконцентрований основний грошовий капітал як за кількістю, так і за розмірами в банкірських домах (банках)³³. У польській мові функціонував навіть вираз: „Заможний як бердичівський банкір” („Wogaty jak berdyczowski banikir”³⁴). Бурний економічний розвиток міста, як торгівельного центру, відбувався шаленими темпами і не втрачав своїх позицій у майбутні роки, коли зросли інші торгово-промислові осередки, серед яких Харків, Житомир, Київ і, особливо, Одеса³⁵.

³¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3 (468). – Травень – червень. – С. 26 – 27.

³² Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып. 2. – СПб, 1890. – С. 113.

³³ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Т. 1. – Одеса, 1931. – С. 116.

³⁴ Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. – Т. 1. А – J. – Warszawa, 1969. – S. 74 – 75.

³⁵ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3 (468). – Травень – червень. – С. 16 – 41. – С. 24; Гурій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) – К., 1962. – 205 с. – С. 135 – 136, 143.

Крім знаменитих літніх ярмарок, знаковим місцем бердичівського простору був Маріїнський костюл Кармелітського монастиря (1634 р.), – шедевр українського барокового стилю XVI – XVIII століть, у якому зберігався святий образ Бердичівської Божої матері – Kresowa Hetmanka (коронований 16 липня 1756 р.³⁶), – заступниця на дорогу, на щастя, на оборону, культ якої на Правобережжі цінувався дуже високо³⁷. Формуванню міфу Бердичева сприяла потужна робота найбільшої друкарні Правобережжя – Drukarnia WW. OO. Karmelitow Bosych Fortescy Nayswietszej Maryi Panny (1760 – 1840 pp.), вплив якої на цивілізаційний простір мав не тільки загальноукраїнське значення, але й грав провідну роль у всьому католицькому світі. Про унікальність монастирської бібліотеки свідчать, зокрема, знайдені тут А.Галензовським „Записки яничара”³⁸.

Впливовими науковими та освітніями центрами міста були школа босих кармелітів, де, зокрема, вчилися майбутні письменники Г.Ржевуський та Ф.Г. Духінський, та школа Волсея, де студіювався М.Чайковський. З кінця XVIII ст. в Бердичеві вирувало артистичне життя: до 16 липня 1756 р. відносяться перші відомості про театралізовані урочистості в Бердичівському костюлі босих кармелітів на честь коронації чудотворного образу бердичівської Божої матері.

У XIX столітті Бердичів у Європі вже мав строкату славу „міста чудес”. „Столиця польських євреїв”, – писав А.Яловицький³⁹. „Знаменита та багата столиця польських євреїв”, – підсилює Ф.Ковальський⁴⁰. „Торгівельний Єрусалим Русі”, – згадував М.Чайковський⁴¹. Польська мова фіксує: „Koniarz jak berdyczowscy żydzi” або „Rejwach, jakby rabin berdyczowski zajechał”, чи „Targuje się jak przekupka berdyczowska”⁴². Навколо Бердичева завжди зароджувалися, множилися, поширювалися численні легенди, міфи,

³⁶ Bolesław z Ukrainy. Kościół berdyczowski oo. karmelitów // Tygodnik ilustrowany. – № 115. – 1861. – S. 218; Бенігнус Йосип Ванат. Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. – Краків: Видавництво Отців Кармелітів Босих, 1998. – С. 28.

³⁷ Grabowski M. Stanica Hulajpolska. – Т. IV. – Wilno, 1841. – S. 52.

³⁸ Записки яничара написані Константином Михайловичем из Островицы / Введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. Сер. „Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы”. – М.: Наука, 1978. – С. 5.

³⁹ Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 140.

⁴⁰ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Переклад П.Білоуса // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 13. – Житомир, 2005. – С. 162.

⁴¹ Цит. за: Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyk Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa, 1971. – S. 22.

⁴² Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. – Т. 1. А – J. – Warszawa, 1969. – S. 74 – 75.

чутки, чудесні неймовірні розповіді⁴³. Ім'я бердичівського фінансового короля Гальперіна потрапляє навіть у твори О. де Бальзака!⁴⁴ Місто примхливо об'єднувало в собі дві могутні культури: польську і єврейську, католицьку та іудейську. Бердичів був осередком східноєвропейської торгівлі, а разом з нею – різноманітних примхливих європейських впливів. „Нам хотілось з'їздити у Бердичів, – говорить один з доповідачів Товариства історії і старожитностей – місце в тутешній стороні видатне завдяки його ярмарку, монастирю та торгівлі: це польський Париж. Якщо молодий чоловік не був у Бердичеві, то він сто відсотків у великому світі втрачає”⁴⁵.

Серед вагомих факторів, що сприяли утворенню урбаністичного міфу, крім, природно, економічного, стало формування саме в Бердичеві та просування звідси громадської течії, що отримала назву балагульщина⁴⁶. Бердичівські балагули – це епатажна поведінка шляхетської молоді середнього достатку, яка сформувалась у повітовому місті в середині тридцятих років XIX століття, а вже до середини сорокових років охопила всю Правобережну Україну. Ватажком балагулів вважався Антоній Шашкевич – досить талановитий співак і поет-аматор⁴⁷. Балагули одягались у стилі бердичівських єврейських кучерів, наслідували манери князя Юзефа Понятовського, його легендарну поведінку й розваги у своїх маєтках

⁴³ М.Чайковський у гавенді „Старо-Кияни. 1809” пише навіть про те, що під час бердичівського ярмарку можна було купити зброю для повстанського загону: Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 141.

⁴⁴ Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T.Żeleński. – Warszawa, (Б.м.в.). – S. 42, 44.

⁴⁵ Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете / Повременное издание под заведыванием О.М. Бодянского. – Кн. 3. – М., 1869. – С. 252.

⁴⁶ Слово балагула (bałagula) походить від ідеш balagulet – „власник возу, підводи”, має декілька значень: 1). назва дорожньої підводи, на якій їздили євреї; 2). єврей кучер, візник; 3). у південно-західному краї: народник з польських поміщиків 1830 – 1850 рр.: Словник української мови / Упорядк. Б.Д. Грінченко. – Т. 1: А – Ж. – К., 1907. – С. 23; див. також: Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 1: А – Г. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 123. „Na Wołyniu zaś i Podolu bałagula to rozklekotany wózek żydowski;... swojsty ruch wśród młodzieży szlachetckiej na terenie Ukrainy, Podola i Wołynia;... Centrum jej stanowił Berdyczów z okolicą”: Seńkiw I. Biuletyn Polsko-Ukraiński // Tygodnik Ilustrowany. – № 46 (185). – 1936. – S. 474 – 475.

⁴⁷ Buszczyński St. Piesni Ant. Saszkewicza. – Kraków, 1890; Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 574. Машинопись; Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 67 – 79; Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 200 – 204.

у 1779 – 1805 рр. Епатажна поведінка балагулів характеризувалась демонстративною неповагою до освіти, відмовою від громадської діяльності, порушенням етичних норм й традиційних пристойностей. Заохочувалась груба демонстрація фізичної сили перед іншими людьми. Серед провідних забав балагулів були полювання на вовків „сам на сам”, скачки в оголеному вигляді на конях, організація на козацький манер „степних банкетів”⁴⁸. Знамениті Бердичівські ярмарки завжди супроводжувались гучними витівками балагулів, балами та картярськими іграми. Резонанс бердичівської балагульщини в Україні був дуже потужним. Це знайшло свої емоційні рецепції в тогочасній мемуаристичній літературі. Варто лише згадати „Спогади. Мемуари” про бердичівський ярмарок Францишка Ковальського, „Мемуари” Т.Бобровського, нариси „Бердичівські ярмарки” Теофіла Букара, роман „Kollokacja” Юзефа Коженювського, „Балагули. Декілька рис із сучасного життя. В’їзд до Бердичева” Юзефа Дзежковського або А.Filipowicza (Г.Олізар) „Змішування понять Яроша Бейли” etc. Гострий критиці бердичівське балагульство було піддане в комедії К.Гейнча „Тогочасна молодь”. Зберегла навіть літературна легенда про те, як цей твір був сприйнятий бердичівськими балагулами: вони пообстригали собі вуса й бороди та послали в подарунок авторові. Але К.Гейнч не був здивований „увагою” і набив цім волоссям подушку, зробив на ній відповідний напис, очевидно, „балагули”, і призначив її для свого собаки⁴⁹.

Протягом усього XIX століття місто знаходилося у вирі суспільно-політичного життя. Мабуть не випадково саме у Бердичеві

⁴⁸ Див.: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St.Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 91 – 97; Dunin-Karwicki J. Ze starego autoramentu. – Warszawa, 1899. – S. 235 – 236; Dzierzkowski J. Bałaguly. Kilka rysów z życia dziesiętstego. Wjazd do Berdyczowa // Dzinnyk mód paryskich. – № 4. – 1842; Czaplewicz E. Kresowe bałaguly // Przegląd humanistyczny. – № 1. – 1992. – S. 43 – 58; Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 60; Франко І. „Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т. 57. – Львів, 1904. – С. 1 – 34; Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 63; Гнатюк В.Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на честь М.Грушевського. Наук. зб. Всеукраїнської Академії наук. – Кн. II. – К., 1928. – С. 272 – 289; Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – С. 317; Єршов В.О. Чуднівський з’їзд польських письменників. До історії організації і розпаду Волинсько-Литовської котерії // Українська національна ідея: історія і сучасність / Наук. зб. відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 90.

⁴⁹ Абрамович П., Гнатюк В. Ще про Гейнча (Гінча). Бібліо- та біографічні нотатки // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX – XX століть. – Т. 25. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 99.

в 1820 р. було організовано орден тамплієрів, діяльність якого поширювалась на Волинь, Київщину та Поділ⁵⁰. Тут у січні 1825 р. відбувались контакти Південного товариства декабристів з Польським таємним патріотичним товариством. Відвідати Бердичів мріяв О.С. Грибоедов⁵¹, але до цього часу невідомо, відбулась ця подорож, чи ні. 7 травня 1863 року в Бердичеві було організовано повстанський загін з декількох сотень добровольців під командуванням вісімдесятирічного Платона Крижанівського.⁵² До повстанців приєднався загін з семидесяти озброєних кінників, яких привели Владислав Падлевський та Леон Чеконський. У подальшому В.Падлевського було заарештовано і 9 листопада 1863 р. розстріляно в Києві.⁵³

Про патріотичне піднесення, викликане співом патріотичного гімну А.Фелінського в бердичівському костьолі, розповідає Є.Івановський: „У давніх польських провінціях було набагато суворіше просування (російського – В.Є.) уряду, ніж у Королівстві польському; тому публічний спів у Бердичеві „*Boże, coś Polskie*” був дивовижним, надто неосяжним, щоб у це повірити. Народна польська пісня, проспівана в бердичівському костьолі, справила невимовне враження; від розділів краю це був перший польський, такий сміливий і очевидний виступ. У перший раз тоді я почув цю пісню, і сміло та голосно виголошував ім'я – Польща перед російським урядом, який панував з таким жахом і залякуванням, ще й примушував до мовчання”⁵⁴.

З Бердичевом пов'язані життя та творчість багатьох провідних літераторів України XVII – XVIII ст., серед яких мемуарист, поет та перекладач К.С. Завіша (1666 – 1721); історик, драматург, перекладач, проповідник Ю.А. Залуський (1702 – 1774); київський єпископ, письменник К.І. Солтик (1715 – 1788). Крім інших праць

⁵⁰ Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 38 – 39; Wronski A. Powstanie listopadowe na Wołyniu i Ukrainie. – Warszawa, 1993. – S. 14 – 16; Павлюк В.В. Польський визвольний рух кінця XVIII – першої третини XIX ст. // Історія міст і сіл Великої Волині. / Наук. зб. за ред. М.Ю. Костриці. – Житомир: ПП. М.Г. Косенко, 2002. – С. 230.

⁵¹ Грибоедов А.С. Письмо В.Ф. Одоєвскому от 10 июня 1825 г. из Киева // Грибоедов А.С. Сочинения. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 587; Нечкина М.В. А.С. Грибоедов и декабристы. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – С. 466; Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 141.

⁵² Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St.Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 485 – 486, 502.

⁵³ Günter W. Ojciec i syn // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 67 – 68.

⁵⁴ Helenijusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 510.

автор „Anioła z obroną ręką to jest prześwieczonego Województwa Kijowskiego wprowadzającego korony od Ojca św. Benedykta XIV... na ukoronowanie obrazu Najśw. Panny Marii od kościoła OO. Karmelitów Bosych konwentu berdyczowskiego relacja” (Б.М.В., 1752). Г.А. Каспрарович (1717 – 1785) присвятив кармелітському монастирю декілька книг, серед яких „Korona dwunastą gwiazdami ozdobiona... w cudownym obrazie Jej Berdyczowskim u WW. OO. Karmelitów Bosych...” (Berdyczów, 1768), „Obóz uszykowany wojsk niebieskich... przy cudownym i ukoronowanym obrazie Jej w fortecy Berdyczowskiej...” (Berdyczów, 1769), „Monarchini Nieba i Ziemi Najświętsza Maria Panna w cudownym i ukoronowanym obrazie w fortecy Berdyczowskiej...” (Berdyczów, 1769). Тут служили історик, викладач теології та філософії Г.Тжешневський (друга половина XVIII ст.), автор знакового дослідження історії та чудес чудотворного образу Бердичівської Божої матері⁵⁵ „Ozdoba i obrona ukraińskich krajów, przecudowna w berdyczowskim obrazie Maria watykańskimi koronami od Benedykta XIV papieża z pobożnej hojności własnym jego kosztem sporządzonymi, przez ręce... Kajetana Ignacego Sołtyka, na ten czas kijowskiego biskupa... w roku 1756, dnia 16 miesiąca lipca ukoronowana” (Т. 1 – 2. Berdyczów, 1767), відомий католицький письменник і релігійний діяч Б.Котфіцький (пом. 1781)⁵⁶, письменник та перекладач на польську „Руської правди” та „Слова о полку Ігоревім”⁵⁷ І.Б. Раковецький (1783 – 1839).

У першій половині XIX століття для польськомовних мешканців Правобережжя Бердичів набуває сакрального значення. Сюди, як до Кастаньського джерела, з'їжджаються письменники з усього краю. Т.Бобровський, Д.Ф. Борковський, Т.Букар, К.Гейнч, К.Глинський, М.Гославський, С.Гоцинський, М.Грабовський, А.К. Гроза, С.В. Гроза, Ю.Дзежковський, М.Єзерський, А.Єловицький, Т.Заборовський, Б.Залеський, Є.Івановський, К.Качковський, І.Клімашевський, Ф.Ковальський, Ю.І. Крашевський, Ю.Коженювський, А.Креховецький, А.Мальчевський, А.Марцінковський, Я.Потоцький, Адам Плуг, Г.Пузиніна з Гюнтерів, А.В. Ржевуський, Г.Ржевуський, Г.Олізар, Т.А. Олізаровський, С.Осташевський, А.Пжездецький, Вл.Словацький, Т.Падура, В.К. Ходзкевич, М.Чайковський та багато інших шукають тут спілкування та сюжетів для своїх творів, зв'язують позиції й уточнюють погляди, узгоджують плани і намічають дії.

⁵⁵ Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів: Інститут українознавства, 2002. – С. 349 – 350.

⁵⁶ Див.: Ершов В. „Золотий вік” друкарства у Бердичеві // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 1 – Житомир, 1997. – С. 113 – 116.

⁵⁷ Obrębska-Jabłońska A. Wstęp // Słowo o wyprawie Igora. – Warszawa, 1951. – S. 73 – 74.

Бердичів став значущим містом у життєдіяльності О. де Бальзака. Шлях з Парижа до Верхівні тривав вісім днів. Пересівши в Бердичеві в єврейську будку, письменник добрався до Верхівні. Спогади про місто зберігає „Подорож до Польщі”⁵⁸. 14 березня 1850 р. у бердичівському костьолі св. Варвари відбулось вінчання О. де Бальзака та Е.Ганської⁵⁹. Єврейський Бердичів та „полохливого ізраеліта”⁶⁰ згадував професор Крістоф Дитріх Роммель, коли відвідав місто у 1812 р. під час подорожі до Харкова. Єврейська доміліанта в супроводі міфу Бердичева – невід’ємна складова урбаністичного міфу.

Здається, що сама історія глузує з міста. Споконвічно і до 1844 р. Бердичів входив до складу Волинського воєводства / губернії, після цієї дати – підпорядкований до Київської! Місто, що лежить у 40 км від Житомира, опиняється більш, ніж за півтори сотні кілометрів від Києва?! Онуфрієвську та Успенську ярмарки, які, власне, й зробили той самий легендарний Бердичів, у 1856 р. примусово переводять до Києва⁶¹... Як не дивно, але Бердичів так і не отримав Магдебурзьке право, хоча, мабуть, найбільш його заслуговав серед усіх населених пунктів Правобережжя! Навіть знамениті бердичівські видання кармелітської друкарні отримують згодом негативні оцінки: „Серед того політичного хаосу літератури майже не існувало; численні панегірики, привітальні вірші, переклади французьких морально-етичних романів, визначена частина творів піетичних, це все становить зацікавленість для бібліографа, – тогочасні видання в наших провінціях, які виходили в Бердичеві, Луцьку і, навіть, у Махновці, але жодна не представляє цінності для потреб народу та цивілізації”⁶².

Вже може здатися цілком закономірним, що саме під час онуфрієвського бердичівського ярмарку рознеслась звістка про лист від 21 лютого 1843 р. М.Грабовського до Ю.Струтинського⁶³,

⁵⁸ Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T.Żeleński. – Warszawa, (Б.м.в.). – S. 39 – 48.

⁵⁹ Гросман Л. Бальзак в России // Литературное наследство. – Т. 31 – 32. – М.: Издательство АН СССР, 1937. – С. 262, 300.

⁶⁰ Роммель К.Д. фон. Спогади про моє життя та мій час. – Харків: Майдан, 2001. – С. 104 – 105.

⁶¹ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: О.Пшонковський, 2005. – С. 206.

⁶² Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – Sierpień. – 1913. – S. 182.

⁶³ Оригінал не зберігся, лист надруковано: Demokrat Polski. – Paryż, 1843. – S. 130 – 132; Wiśniowski T. Panślawizm czyli wszechśłowiańszczyzna // Pamiętnik Towarystwa Demokratycznego. – Т. III. – Paryż, 1843. – S. 197 – 205; Chołoniewski St. Obrazy z galerji życia mojego. – Lwów, 1890. – S. 156 – 169; Rolle M. Żywot polityczny M.Grabowskiego // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1908. – S. 699 – 709; In illo tempore. – Brody, 1914. – S. 141 – 154.

ад'ютанту Подільського і Волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, що отримав в історії літератури назву „справа слов'янина”, і який став безславним початком кінця петербурзької котерії.

Мабуть невіпадково, що до цього часу невідомо, де ж народився Юзеф Теодор Конрад Коженьовський, у майбутньому – видатний англійський письменник Джозеф Конрад. Серед можливих місць його народження називають Бердичів⁶⁴, а також с. Терехове Бердичівського району та Житомир⁶⁵. Цікаво, що власне рецепції костюлу Босих бернардинів чи кармелітської школи у польськомовній мемуаристичній літературі вкрай раптові і нечисленні. Тепер вже не дивує, що знаменитий образ Бердичівської Божої матері коронували тричі!

Складовою бердичівського міфу є невпорядкованість, безпам'ятність і, нарешті, спонтанність та заплутаність. Невизначена приналежність міста, нелогічна адміністративна прив'язка, розмитість напрямку руху і простору, об'єкти якого в художніх творах кочують самі по собі, відсутність власної символіки – здається, все або служить для підсилення цього міфу, або підкоряється магії його сили. Карнавалізація Бердичева затьмарює все, що є його периферійним оточенням, рве всі зв'язки з навколишнім простором. Яскраво, об'ємно, колоритно ця бердичівська „плутанина” передана в записаній на початку XIX ст. 3.Доленгою-Ходаковським пісеньці:

W Berdyczowie na jarmarku
Przedawali pannę w garku.
Za grosz wiele, za dwa mało,
Za trzy kupi pannę całą⁶⁶.

Дивлячись на поступ Бердичева, треба визнати, що цей міф живе своїм особливим життям, витісняючи на периферію все, що так чи інакше втручалось або могло втрутитись у його ество, міф поглинає і перемелює все, що потрапляє у коловорот його простору. Метафори „єврейська столиця” і „польський Париж” – шати, які репрезентують міфологічну екзотику найвідомішого й „найскандальнішого” міста

⁶⁴ Лозинський І.М. Конрад Джозеф // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т. 2. – К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990. – С. 556; The Cambridge Biographical Encyclopedia. – Cambridge: University press, 1994. – P. 228.

⁶⁵ Урнов Д.М. Джозеф Конрад. – М.: Наука, 1977. – С. 8; Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – Т. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 20 – 22; Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси. – Т. 2 – Житомир: Видавець М.Косенко, 2005. – С. 77 – 85.

⁶⁶ Dołęga Chodakowski Z. Spiewy sławiańskie pod strzechą wiejską zebrane. – Warszawa, 1973. – № 186. – S. 265.

Правобережної України.

„Pisuj do mnie na Berdyczów”, „Pisuj na Berdyczów”, „Pisuj acpan na Berdyczów”, „Bywaj zdrowa i pisz do mnie na Berdyczów drobnymi literami”, „Pisz na Berdyczów drobnym charakterem”⁶⁷ – одні з численних варіантів зафіксованої вперше ще в 1819 р. і досить поширеної до сьогодні польської поговорки, що вкарбована в художні тексти творів Ю.Словацького („Bieniowski”), Ю.І. Крашевського („Ostrożnie z ogniem”, „Trapezologion”), Л.Штирмера („Światła i cienie”) та багатьох інших. „Пиши на Бердичів” – вираз, що значить: все, справа закінчилась, пиши в нікуди, лист пропаде, не дійде, продовжувати робити справу не варто. „Pisuj do mnie na Berdyczów”, – кінець справи, кінець простору, далі нічого немає...

Якщо умовно погодитись з тим, що класицистична трагедія А.Фелінського „потребувала” королівського палацу („Барбара Радзівіл”), готичний роман Я.Потоцького – напівзруйнованого монастиря чи фортеці („Рукопис, знайдений у Сарагоссі”), романтика „обирала” сільський краєвид (Г.Олізар „Пілігримки”) або українського лірника (Т.Падура „Лірник”), то мемуаристична література Правобережжя – Кременець, Овруч та Бердичів, серед яких міф останнього був найпотужнішим. Освоєний простір польськомовної літератури досить консервативно-тенденційний. Він містить мало рефлексій Київщини чи Поділля, практично відсутнє в ньому Королівство польське, і практично не відчувається потреби в більш віддалених топосах як, наприклад, петербурзький, московський, віленський чи варшавський.

Хронотоп правобережного письменництва замкнутий сам на себе, самодостатній і самовизначений. У відображенні правобережного простору більше вбачається раціоналізм XVIII століття, ніж екзотичність романтизму XIX. З точки зору правобережного письменника, Волинь мала більше цивілізаційних переваг, перш за все своєю гармонічною та змістовною визначеністю. Тому реальний об’єкт волинського простору у мемуаристичній літературі досить скоро редукується до певної одиниці понятійної системи і, нарешті, набуває міфологічного значення. Так, міф Кременця уособлює освіченість і світськість Правобережжя з могутнім підтекстом як центр розуму. Міф Овруча – уособлення гармонії, порядку та зразок шляхетської культури: душа та серце правобережного поляка. Зовсім інша структура міфу Бердичева, який персоніфікує місто-бедлам, марнотратство, пусті розваги, метушню і розбещення: торгашівський та балагульський

⁶⁷ Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. – T. 1. A – J. – Warszawa, 1969. – S. 74 – 75.

етикет.

Мудрий Кременець та метушливий Бердичів – два протилежних полюси настроїв Правобережжя з шляхетним серцем в Овручі. Це – органічні складові узагальненого міфу життєздатного організму зі своїм репертуаром героїв, легенд, міфологем, що, в сукупності, репрезентують величну й водночас локальну культуру Правобережжя.

